

TASVIRIY SAN'ATDA KOMPOZITSIYA VA PERSPEKTIVA ASOSLARI

Shavkatov Furqatbek Shuhratjon o'g'li

Andijon Davlat pedagogika instituti

Magistratura bo'limi "Tasviriy san'at" yo'nalishi 1-kurs magistranti

furqatbekshavkatov@gmail.com

Annotatsiya: *Tasviriy san'atning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan kompozitsiya va perspektiva tushunchalarining nazariy mazmuni hamda ularning badiiy tasvirdagi o'rni yoritilgan. Kompozitsiyaning elementlarni uyg'un joylashtirishdagi roli, perspektivaning esa fazoviy chuqurlik va realizm yaratishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu tamoyillarning o'quv jarayonidagi ahamiyati, tasviriy san'at darklarida qo'llanishi hamda ijodiy fikrlashni rivojlantirishdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Maqola tasviriy san'at nazariyasi, rasm chizish metodikasi va badiiy kompozitsiya bo'yicha tadqiqotlar uchun amaliy va ilmiy ahamiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *kompozitsiya, perspektiva, tasviriy san'at, mutanosiblik, ritm, kompozitsion markaz, chiziqli perspektiva, havo perspektivasi, fazoviy chuqurlik, badiiy ifoda, tasvir struktura-si, vizual uyg'unlik.*

Аннотация: *Объясняется теоретическое содержание понятий композиции и перспективы, которые являются основными компонентами изобразительного искусства, и их место в художественном образе. Анализируется роль композиции в гармоничном размещении элементов, значение перспективы в создании пространственной глубины и реалистичности. Также показано значение этих принципов в образовательном процессе, их использование на занятиях изобразительным искусством, роль в развитии творческого мышления. Статья имеет практическое и научное значение для изучения теории изобразительного искусства, методики живописи и художественной композиции.*

Ключевые слова: *композиция, перспектива, изобразительное искусство, пропорция, ритм, композиционный центр, линейная перспектива, воздушная перспектива, пространственная глубина, художественная выразительность, структура изображения, визуальная гармония.*

Annotation: *The theoretical content of the concepts of composition and perspective, which are the main components of fine art, and their place in the artistic image are explained. The role of composition in the harmonious placement of elements, and the importance of perspective in creating spatial depth and realism are analyzed. Also, the importance of these principles in the educational process, their use in visual arts classes, and their role in the development of creative thinking are shown. The article is of*

practical and scientific importance for studies on the theory of fine art, painting methodology and artistic composition.

Keywords: *composition, perspective, fine art, proportion, rhythm, compositional center, linear perspective, aerial perspective, spatial depth, artistic expression, image structure, visual harmony.*

Kirish Tasviriy san`at insonning borliqni idrok etishi, o`z fikr va hissiyotlarini badiiy obrazlar orqali ifodalashi uchun xizmat qiladigan eng qadimiy ijodiy yo`nalishlardan biridir. Rasm, rangtasvir, grafika yoki dizayn kabi san`at turlarida asarning badiiy qiymati, mazmuni va estetik ta`siri ko`p jihatdan kompozitsiya va perspektiva tamoyillariga asoslanadi. Kompozitsiya-bu tasvir elementlarini o`zaro tartibga solish, ularni g`oya va mazmun asosida uyg`unlashtirish jarayoni bo`lib, san`at asarining umumiy tuzilishi va ritmiga bevosita ta`sir ko`rsatadi. Perspektiva esa fazoviy ko`rinish qonuniyatlarini o`rganuvchi tizim bo`lib, tasvirda chuqurlik, masofa, hajm va realizmni yaratishga xizmat qiladi.⁷

1. Kompozitsiya tushunchasi va uning ahamiyati Kompozitsiya tasviriy san`atning asosiy tushunchalaridan biri bo`lib, tasvir elementlarini bir butun badiiy tuzilma sifatida uyg`un joylashtirish, ularning o`zaro aloqadorligini ta`minlash jarayonini anglatadi. “Kompozitsiya” atamasi lotincha compositio so`zidan olingan bo`lib, “Tuzish”, “Uyg`unlashtirish”, “Joylashtirish” ma`nolarini bildiradi. Rassom asar yaratishda predmetlarning joylashuvi, nisbatlar, ranglar uyg`unligi, yorug`lik-soya taqsimoti, ritm va markaziy nuqtani hisobga olgan holda kompozitsion yechimni shakllantirad.⁸

Kompozitsiyaning mazmuni Kompozitsiya-bu tasviriy san`at asarida barcha elementlarning bir maqsad, bir g`oya va badiiy niyat asosida tartibga solinishi, ularning o`zaro uyg`un holda joylashtirilishi jarayonidir. U tasvirning ichki tuzilishini, predmetlar o`rtasidagi bog`liqlikni, nisbat va ritmni belgilovchi badiiy tizim sifatida qaraladi. Kompozitsiyaning mazmuni, eng avvalo, tasvirning umumiy mazmunini ochish, tomoshabinga aniq g`oya yetkazish va badiiy fikrni ifodalashdan iborat. Kompozitsiyada har bir detalning o`z o`rni, vazifasi va badiiy qiymati mavjud. Predmetlarning joylashuvi, ular orasidagi masofa, massalar muvozanati, yorug`lik-soya nisbatlari, ranglar uyg`unligi va asosiy markazning aniqligi-bularning barchasi kompozitsiyaning mazmuniy strukturasi tarkibiga kiradi. Shuningdek, kompozitsiya tasvirning ritmini, harakat yo`nalishini va vizual yaxlitligini belgilaydi. Kompozitsiyaning mazmuni shundan iboratki, u oddiy tasvirning o`zini emas, balki unda mujassam bo`lgan badiiy fikrning ta`sirchanligini oshiradi. To`g`ri qurilgan kompozitsiya asarni tartibli, aniq va

⁷ Tasviriy san`at asoslari. Toshkent: O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, Qosimov M. 2020.

⁸ San`at va kompozitsiya tamoyillari. Toshkent: Sharq, Karimov A. 2018.

tomoshabin uchun tushunarli qiladi. Rassomning individual uslubi ham ko'p jihatdan kompozitsion yechimlarda namoyon bo'ladi.

Kompozitsiyaning asosiy tamoyillari Tasviriy san'atda kompozitsiya-bu faqat predmetlarni tartibga solish emas, balki asarning badiiy mazmunini samarali yetkazishga xizmat qiluvchi tizimdir. Kompozitsiyaning samarali ishlashi uning tamoyillariga rioya qilish bilan belgilanadi. Quyida asosiy tamoyillar keltirilgan.

1. Mutanosiblik (proportsiya) Mutanosiblik-bu tasvirdagi predmetlarning o'zaro nisbatlarda bo'lishi va umumiy tuzilishga mos kelishini anglatadi. To'g'ri mutanosiblik predmetlarni tabiiy va real ko'rinishda ifodalashga yordam beradi. Masalan, portret chizishda bosh va tana nisbatining to'g'ri bo'lishi kompozitsiyaning muhim elementi hisoblanadi.

2. Muvozanat (balans) Muvozanat predmetlar va shakllarning vizual og'irligini teng taqsimlash orqali hosil qilinadi. Muvozanat kompozitsiyani barqaror va sokin qiladi, tomohabinning diqqatini chalg'itmaydi. U simmetrik va assymetrik shakllarda namoyon bo'lishi mumkin.

3. Ritm Ritm-tasvirdagi shakl, rang, chiziq yoki teksturalarning tartibli takrorlanishidir. Ritm vizual oqimni hosil qiladi va tomohabinning e'tiborini kerakli yo'nalishga yo'naltiradi. Peyzaj yoki natyurmortlarda ritm elementlarni uyg'unlashtirishda muhim rol o'ynaydi.

4. Kontrast Kontrast-qarama-qarshi elementlar (yorug'-qorong'u, katta-kichik, yumaloq-to'g'ri) orqali kompozitsiyaga kuch va dinamika berishdir. To'g'ri qo'llangan kontrast asarning vizual ta'sirini kuchaytiradi va asosiy g'oyani yanada ta'kidlaydi.

5. Markaziy nuqta (kompozitsion markaz) Kompozitsion markaz- tomohabinning e'tibori jamlangan asosiy obyekt yoki g'oya. Markaziy nuqtani aniq belgilash orqali rassom asarning mazmunini boshqaradi va vizual diqqatni kerakli joyga yo'naltiradi.

6. Yaxlitlik (butunlik) Yaxlitlik-tasvirning barcha qismlari bir-biriga bog'langan holda yagona badiiy g'oya atrofida jamlanganligini anglatadi. Yaxlitlik kompozitsiyaga puxta ko'rinish beradi va tomohabinning qiziqishini ushlab turadi.

Kompozitsiya turlari Tasviriy san'atda kompozitsiya turini tanlash asarning mazmuni, syujeti va ijodkorning badiiy niyatiga bog'liq bo'ladi. Har bir kompozitsion yechim tomohabiga turli vizual va emotsional ta'sir beradi. Quyida asosiy kompozitsiya turlari keltirilgan.

1. Statik kompozitsiya Statik kompozitsiya sokinlik, barqarorlik va turg'unlikni ifodalaydi. Asosiy predmet odatda markazga yaqin yoki simmetrik tarzda joylashtiriladi. Bu tur ko'pincha portret, diniy yoki rasmiy tasvirlarda qo'llaniladi. Statik kompozitsiya tomohabinga xotirjamlik va tartib hissini beradi.

2. Dinamik kompozitsiya Dinamik kompozitsiyada chiziqlar, shakllar va predmetlar harakat, tezlik va kuchlanishni ifodalaydi. Diagonal chiziqlar va turli burchaklar

ko`pincha dinamika yaratishda ishlatiladi. Ushbu tur dramalar, jang sahnalari, harakatli peyzaj va syujetli tasvirlarda keng qo`llanadi.

3. Markazlashgan kompozitsiya Markazlashgan kompozitsiyada asosiy obyekt tasvirning markazida joylashadi. Bu tur tasvirning asosiy g`oyasini aniq ta`kidlashga xizmat qiladi. Tomoshabinning e`tibori markaziy nuqtaga yo`naltiriladi. Statik va dinamik tasvirlarda ham qo`llanishi mumkin.

4. Diagonal kompozitsiya Diagonal kompozitsiya predmetlar va chiziqlarni diagonal yo`nalishda joylashtirish orqali dramatik va harakatli tasvir hosil qiladi. Bu tur asar ichida energiya va kuchli vizual oqim yaratadi. Diagonal kompozitsiya ko`pincha tabiat sahnalari, jang tasvirlari va dramatik syujetlarda ishlatiladi.

5. Assimetriya asosidagi kompozitsiya Assimetriya asosidagi kompozitsiyada predmetlar teng taqsimlanmagan bo`lsa-da, vizual muvozanat saqlanadi. Bu tur ko`proq murakkab, badiiy izlanishga boy asarlar yaratishda qo`llaniladi. Assimetriya yordamida ijodkor qiziqarli vizual effektlar va dramatik ta`sir hosil qiladi.

2. Perspektiva asoslari va fazoviy tasvir Perspektiva tasviriy san`atning eng muhim badiiy tamoyillaridan biri bo`lib, predmetlarning fazodagi joylashuvi va ko`zga ko`rinish qonuniyatlarini o`rganuvchi tizimdir. Lotincha perspicere so`zidan olingan bu tushuncha “aniq ko`rish” ma`nosini bildiradi. Perspektiva yordamida tasvirda masofa, chuqurlik va uch o`lchamli ko`rinish yaratiladi, shuningdek, predmetlar real va hayotiy ko`rinishga ega bo`ladi.⁹

Perspektiva tushunchasi Perspektiva tasviriy san`atda predmetlarning fazodagi joylashuvi va ko`zga ko`rinish qonuniyatlarini ifodalovchi badiiy va ilmiy tushuncha hisoblanadi. Lotincha perspicere so`zidan olingan bo`lib, “aniq ko`rish”, “ko`z bilan kuzatish” ma`nosini bildiradi. Perspektiva yordamida ikki o`lchamli sirtga uch o`lchamli fazo hissi beriladi, predmetlar masofa va chuqurlikka qarab kattaligi, shakli va aniqligi o`zgaradi.

Perspektiva qonuniyatlari Perspektiva tasviriy san`atda predmetlarning fazodagi joylashuvi va ko`zga ko`rinishini aniqlashda bir qator qonuniyatlarga asoslanadi. Bu qonuniyatlar tasvirni real va tabiiy ko`rinishga keltirish, fazoviy chuqurlik hosil qilish va tomoshabinning vizual qabulini osonlashtirishga xizmat qiladi. Asosiy qonuniyatlar quyidagilardir.

1. Masofa va kattalik qontauni Masofa ortishi bilan predmetlar kichrayadi. Old plan obyektlari kattaroq va batafsil ko`rinadi, orqa planlardagi predmetlar esa kichikroq va xiralashgan bo`ladi. Bu qonun predmetlarning fazodagi joylashuvi va masofa hissini yaratadi.

⁹ Perspektiva va fazoviy tasvir. Toshkent: Fan, Islomov B. 2019.

2. Parallel chiziqlarning ufq nuqtasida tutashishi Chiziqli perspektivada parallel chiziqlar masofaga qarab ufq chizig`ida bir nuqtada birlashadi. Bu qonun, ayniqsa arxitektura va shahar manzaralarini tasvirlashda chuqurlik hosil qilish uchun ishlatiladi.

3. Havo (atmosfera) perspektivasi Uzoqlikdagi predmetlar rang, kontrast va shakl jihatidan xiralashadi. Sovuq ranglar, yumshoq konturlar va xiralashgan tafsilotlar uzoqdagi obyektlarning fazoviy chuqurligini ifodalaydi. Havo perspektivasi tabiat manzaralarida keng qo`llaniladi.

4. Planlar ketma-ketligi Tasvirda old plan, o`rta plan va orqa plan elementlari bir-birini to`ldiradi va fazoviy chuqurlik hosil qiladi. Har bir planning o`lchami, tafsiloti va rang intensivligi masofa bilan bog`liq bo`lishi kerak.

5. Uch o`lchamli ko`rinish Perspektiva predmetlarga uch o`lchamli ko`rinish beradi, ya`ni ularning balandligi, kengligi va chuqurligi vizual tarzda ifodalanadi. Bu qonun tasvirning realizm darajasini oshiradi.

Perspektiva turlari Tasviriy san`atda perspektiva predmetlarni fazoda real va tabiiy ko`rinishda tasvirlash uchun turli usullar orqali qo`llaniladi. Perspektivaning turini tanlash asarning syujeti, makon va badiiy niyatiga bog`liq bo`ladi. Asosiy perspektiva turlari quyidagilardir.

1. Chiziqli (markaziy) perspektiva Chiziqli perspektiva predmetlarning fazodagi joylashuvini parallel chiziqlarning bir ufq nuqtasiga qarab tutashishi orqali ifodalaydi. Bitta ufq nuqtali perspektiva parallel chiziqlar bitta nuqtaga qarab birlashadi. Oddiy arxitektura, yo`l yoki peyzaj tasvirlarida keng qo`llaniladi. Ikki nuqtali perspektiva parallel chiziqlar ikki nuqtaga qarab tutashadi. Murakkab arxitektura va shahar manzaralarini tasvirlash uchun mos.

2. Ko`p nuqtali perspektiva Ikki va undan ortiq ufq nuqtasiga asoslangan perspektiva murakkab makonlarni, shahar ko`chalari va binolarni tasvirlashda ishlatiladi. Bu tur fazoviy chuqurlikni yanada real va dinamik ko`rsatadi.

3. Havo (atmosfera) perspektivasi Havo perspektivasi uzoqdagi predmetlarning rang va kontrast jihatidan xiralashishi, shakllarning yumshoq ko`rinishi bilan chuqurlik hosil qiladi. Sovuq ranglar va past kontrast uzoq masofadagi obyektlarni tabiiy ko`rsatishga xizmat qiladi. Bu tur ko`pincha peyzaj tasvirida qo`llaniladi.

4. Tezkor yoki sub`yektiv perspektiva Sub`yektiv perspektiva tomoshabinning ko`z nuqtasidan predmetlarni ifodalaydi, ya`ni masofa, burchak va ko`rinish tomoshabinning qarash burchagiga moslashtiriladi. U dramatik va badiiy effekt yaratishda ishlatiladi.

3. Kompozitsiya va perspektivaning o`zaro bog`liqligi Tasviriy san`atda kompozitsiya va perspektiva bir-birini to`ldiruvchi va uzviy bog`liq tushunchalardir. Kompozitsiya predmetlarning tartibli va uyg`un joylashuvini tashkil etsa, perspektiva ularning fazodagi joylashuvi, masofa va chuqurligini aniqlaydi.

Vizual uyg'unlik Tasviriy san'atda vizual uyg'unlik-bu kompozitsiya va perspektiva elementlarining bir butun, estetik jihatdan muvofiq va balansli tarzda birlashishi jarayonidir. Kompozitsiya predmetlarni tartibga solish va ularni badiiy g'oya asosida joylashtirish orqali vizual uyg'unlikni ta'minlash, perspektiva ularni fazoda real va tabiiy ko'rinishga keltiradi.

Fazoviy chuqurlik va ritm Tasviriy san'atda fazoviy chuqurlik va ritm kompozitsiya va perspektivaning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi muhim tamoyillardan hisoblanadi.

Fazoviy chuqurlik predmetlarning fazodagi joylashuvi va ularning masofa bilan kattaligi, shakli va rang intensivligi o'zgarishi orqali yaratiladi. Perspektiva yordamida old plan, o'rta plan va orqa plandagi obyektlar o'zaro uyg'unlikda joylashtiriladi, bu esa asarga uch o'lchamli ko'rinish va tabiiylik bag'ishlaydi.

Ritm esa tasviriy elementlarning takrorlanishi va oqimi orqali hosil bo'ladi. Shakllar, chiziqlar, rang va massalar takrorlanishi vizual ritmni yaratadi, tomoshabinning e'tiborini tasvir bo'ylab boshqaradi va asarga dinamiklik qo'shadi. Dinamik ritm orqali predmetlar orasidagi bog'liqlik va asardagi harakat hissi kuchayadi, statik ritm esa tasvirni barqaror va sokin qiladi.

Syujet va g'oya ifodasi Tasviriy san'atda kompozitsiya va perspektiva yordamida syujet va g'oya aniq va ta'sirchan tarzda ifodalanadi. Kompozitsiya predmetlarni tartibli va estetik jihatdan uyg'un joylashtirsa, perspektiva ularning fazodagi tabiiy ko'rinishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, syujetning markaziy g'oyasi tomoshabinga aniq yetkaziladi va asar mazmuni to'liq ochiladi. Kompozitsiya syujetning tarkibiy qismlarini bir-biriga bog'lab, markaziy nuqtani ta'kidlaydi, kontrast, ritm va muvozanat orqali tomoshabinning diqqatini boshqaradi. Perspektiva esa predmetlarning masofa, kattalik va chuqurlikni aniqlash orqali fazoviy realistik tasvir yaratadi. Bu ikki tamoyil birgalikda asarga uch o'lchamli tabiiy ko'rinish, vizual uyg'unlik va badiiy ifodaning kuchayishini ta'minlaydi. Syujet va g'oyani samarali ifodalash, tomoshabinga hissiy ta'sir o'tkazish va asarning badiiy mazmunini ochish uchun kompozitsiya va perspektivaning uyg'unligi muhimdir. Shu sababli, har bir tasviriy san'at asarida bu ikki elementning o'zaro bog'liqligi ijodiy yechim va badiiy mukammallikni yaratishda asosiy omil hisoblanadi.

4. O'quv jarayonida kompozitsiya va perspektivaning o'rni Tasviriy san'atni o'rganish jarayonida kompozitsiya va perspektiva o'quvchilarning badiiy tafakkurini rivojlantirish, fazoviy tasavvurlarini kengaytirish va ijodiy ko'nikmalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Kompozitsiyaning o'rni Kompozitsiya o'quvchilarga predmetlarni tartibli joylashtirish, ularni markaziy g'oya atrofida uyg'unlashtirish va badiiy ohang yaratish ko'nikmasini beradi. O'quvchilar kompozitsiya tamoyillari-muvozanat, ritm, kontrast, markaziy nuqta va yaxlitlikni amaliy tarzda qo'llash orqali asarning badiiy ifodaviyligini oshiradi.

Perspektivaning o'ri Perspektiva esa o'quvchilarga predmetlarni fazoda to'g'ri joylashtirish, masofa va chuqurlikni aniqlash, uch o'lchamli ko'rinish yaratish ko'nikmalarini beradi. Chiziqli va havo perspektivasi yordamida o'quvchilar manzara, arxitektura va predmetlarni tabiiy ko'rinishda tasvirlashni o'rganadi. Bu, o'z navbatida, asarning realizm darajasini oshiradi va ijodiy tafakkur rivojlanishiga xizmat qiladi.

Amaliy ahamiyati O'quv jarayonida kompozitsiya va perspektiva bilimlarini uyg'un qo'llash o'quvchilarga

- Fazoviy tafakkur va vizual idrokni rivojlantirish
- Syujet va g'oyani aniq va ta'sirchan ifodalash
- Rassomlik va dizayn bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirish
- San'at asarlarini tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini o'rgatadi.

Xulosa. Tasviriy san'atda kompozitsiya va perspektiva asoslari badiiy tasvirning mazmuni, shakli va estetik ta'sirchanligini belgilovchi eng muhim tamoyillardan hisoblanadi. Kompozitsiya elementlarning o'zaro joylashuvi, nisbatlar, ritm va muvozanatni yaratish orqali asarning umumiy tuzilishini tashkil etsa, perspektiva esa predmetlarni fazoda real tasvirlash, chuqurlik va masofani ko'rsatishda asosiy o'rinni egallaydi. Ushbu ikki tushuncha uyg'un qo'llanganda rasmning badiiy ifoda kuchi oshadi, tomoshabinga tushunarli, ta'sirchan va mazmunan boy kompozitsiya yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tasviriy san'at asoslari. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, Qosimov M. 2020.
2. San'at va kompozitsiya tamoyillari. Toshkent: Sharq, Karimov A. 2018.
3. Perspektiva va fazoviy tasvir. Toshkent: Fan, Islomov B. 2019.
4. San'at va rang nazariyasi. Berlin: Verlag, Itten Y. 2017.
5. Rang va yorug'lik nazariyasi. London: Cambridge Press, Nyuton I. 2015.
6. Ranglar va hissiyotlar. Frankfurt: Verlag, Gyote Y. 2016.
7. Tasviriy san'atda kompozitsiya tamoyillari. Toshkent: Ma'naviyat, Bektemirov S. 2021.
8. Perspektiva texnikasi va amaliyoti. Toshkent: O'zbekiston, Tursunov J. 2018.
9. Rang va kompozitsiya. Toshkent: Fan va Texnologiya, Sobirov F. 2019.
10. San'atda fazoviy tasvir. Toshkent: Sharq, Rustamov K. 2020.
11. Amaliy tasviriy san'at. Toshkent: O'qituvchi, Akramov D. 2017.
12. Rassomlik asoslari va perspektiva. Toshkent: Fan, Mamadaliyev H. 2021.
13. Tasviriy san'atda ritm va muvozanat. Toshkent: O'zbekiston, Nazarov R. 2019.
14. San'at va ijodiy tafakkur. Toshkent: Ma'naviyat, Jalilova L. 2020